

SATRICVM

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Jaargang 28, nummer 1
Januari 2022

IN DIT NUMMER

DIEREN IN DE OUD-EGYPTISCHE WERELD <i>DANIEL SOLIMAN</i>	3
BEESTIG CHIC! BEELDEN VAN DIEREN IN ROMEINSE TUINEN EN VILLA'S <i>CÉCILE EVERS</i>	8
HET VERVOLG VAN HET ONDERZOEK IN DE ROMEINSE VILLA IN 2021 <i>MARIJKE GNADE</i>	14
GAST-COLUMN: BEESTENBOEL <i>Nina Gerritsen</i>	27
IN MEMORIAM: DEMETRIUS WAARSENBURG	28
HET BESTUUR STELT ZICH VOOR <i>Sanne Veenenbos</i>	30
NIEUWS VAN HET BESTUUR <i>Marlies Kleiterp</i>	32

REDACTIONEEL

Beestenboel – zo was de werktitel van de Satricum-dag 2022.

En zo gek bedacht was dat niet: hoe georganiseerd de campagnes ook altijd zijn, daar in het dorre en verre Satricum, beesten zijn er altijd. En een boel ook. Mijn eerste kennismaking, jaren geleden, was met Pichio, het hondje dat dag en nacht meeliep met Jan en Alleman. Mijn volgende geval was een slang, wegschietend uit ons magazijn de Dispensa. En niet te zwijgen over de vele muskieten, die vooral bij zonsopgang onbedekte enkels en halzen belaagden. En dan heb ik het nog niet over de vele bonden- en kattennesten, die in de zomers werden gekoesterd en gevoerd.. en daarna achtergelaten. Hoewel..? Hoeveel bonden zijn er niet meegereisd naar Nederland om daar een goed onderkomen te vinden? Talloze, ook in mijn auto.

De Satricum-dag 2022 – en ook dit nummer van

de Nieuwsbrief – is gewijd aan dieren. Vanwege een mooie, belangwekkende vondst van een Romeinse marmeren hond afgelopen jaar, tussen de muren van de Romeinse villa.

Niet de minste sprekers hebben hun medewerking verleend aan de lezingendag 2022. En doen daarvan verslag in dit nummer. U leest over dieren in de (religieuze) wereld van de oude Egyptenaren door Daniel Soliman en over beelden van dieren in Romeinse tuinen en villa's door Cécile Evers. En last but not least over de aanstichter van het onderwerp van deze Satricum-dag: de Romeinse hond, ingebed in het verslag van de opgravings- en onderzoekscampagne van 2021 door Marijke Gnade.

*Wij wensen u veel leesplezier!
Namens het bestuur, Marlies Kleiterp*

Ontwerp omslag: Loes Opgenhaffen en Marijke Gnade.

Tenzij anders vermeld, berusten fotorechten bij het Satricum-project (foto's René Gerritsen, Matteo Merlino en Marijke Gnade).

DIEREN IN DE OUD-EGYPTISCHE RELIGIE

Daniel Soliman

“Het oude Egypte was net als het internet: *people wrote on walls and they worshipped cats!*”. Zit er enige waarheid in deze meme? Aanbaden de oude Egyptenaren werkelijk hun dieren? In een ver prehistorisch verleden wel. De meeste steden hadden toen een heilig dier waaraan speciale krachten werd toegekend en dat werd vereerd. Later stelden de oude Egyptenaren hun heilige dieren voornamelijk voor als goden met mensenlichamen en ontstonden er complexe mythologieën. Hierbij werd de band tussen een god en dier ingewikkelder. We verkennen hoe de natuurlijke en bovennatuurlijke dierenwereld voor de oude Egyptenaren met elkaar verweven waren.

Goden op aarde

In de oud-Egyptische denkwereld waren goden eeuwige, bovennatuurlijke krachten. Hun precieze uiterlijk was gehuld in mysteriën, maar veel goden werden afgebeeld met een menselijk lichaam en het hoofd van een dier. Vaak was dat een dier waarvan het natuurlijke gedrag paste bij bijzondere kenmerken van de godheid. De oud-Egyptische goden leefden in bovennatuurlijke werelden, maar Egyptenaren geloofden dat zij zich op aarde tussen de mensen konden manifesteren, dat de godheid zich bijvoorbeeld op aarde kon tonen in de vorm van het levende dier waarmee hij werd geassocieerd. Voor de godin Bastet waren dat katachtige dieren zoals leeuwen en katten. In de ogen van de Egyptenaren waren katten zelf dus geen goden, maar de vorm die de godin kon aannemen.

In sommige tempels werd altijd een levend exemplaar gehouden van het dier dat op dat moment werd gezien als dé manifestatie van een specifieke godheid. Een van de bekendste voorbeelden is de heilige stier Apis, een belichaming van de god Ptah in de stad Memphis. De levende manifestatie van Apis was door priesters te herkennen aan een specifiek vlekkenpatroon. Wanneer er een kalf werd gevonden met de juiste vlekken, kwam

het in de tempel te wonen. Het tempeldier leidde een zorgeloos leventje en kon dagelijks rekenen op al het voedsel waar het zin in had. Andere dieren kwamen er in de heiligdommen minder goed vanaf. In tempels offerden gelovigen vaak gemummificeerde dieren aan de godheid om hun gebeden verhoord te krijgen. In de catacomben van meerdere heiligdommen zijn duizenden kattenmummies teruggevonden die ooit aan de godin Bastet waren aangeboden (afb. 1-2). Door te sterven zouden deze dieren in de wereld van de goden terechtkomen, waar ze namens de schenker van een dierenmummie zouden optreden als boodschappers. Een geofferde kat kon zo direct de wensen van de gelovige overbrengen aan Bastet. Offerdieren werden speciaal voor dit doel gefokt op de terreinen van de tempels en hadden veelal een kort leven. Voor oud-Egyptische tempels was de offerdierindustrie mogelijk een lucratieve business.

Dierlijk gedrag

Hoewel de oud-Egyptische offerdierindustrie misschien gevoelloos klinkt, hadden de oude Egyptenaren veel aandacht voor het natuurlijke gedrag van dieren. Omdat het leven zich destijds, zoals in veel oude culturen, dicht bij de natuur af speelde, konden de oude Egyptenaren putten uit eeuwenoude kennis over die dierenwereld. Ze geloofden dat het natuurlijke gedrag van de dieren verbonden was met de goddelijke kosmologie en mythologie. Vanuit een hedendaags westers perspectief levert dat soms verrassende beelden op. In Nederland giechelen we een beetje om een aap of een mestkever die een bal poep voor zich uitduwt, terwijl wij de gier in verband brengen met nare aasdieren. De oude Egyptenaren echter prezen hun gieren als bijzondere dieren omdat de vrouwtjesgier haar jongen goed beschermt. Vanuit die associatie zagen zij haar als het dier van de moedergodin Moet en de beschermgodinnen Isis en Nechbet. En om die reden droegen koningen en koninginnen vaak een kroon die was getooid met de kop en vleugels van de gier van Nechbet.

Afb. 1. Houten omhulsel voor een kattenmummie. Egypte, Grieks-Romeinse Periode, 500-300 na Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv. L.XII.4

Afb. 2. Gemummificeerde kat. Egypte, Grieks-Romeinse periode, 100-200 na Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv. AMM 16b

De eerder genoemde mestkever werd gezien als een manifestatie van de oud-Egyptische zonnegod. De kever legt eitjes in een bal mest en rolt die voor zich uit. Deze natuurlijke gewoonte werd vertaald naar de zonnemythologie, waarin de zonnegod als een mestkever de zonnescijf in de ochtend boven de oostelijke horizon duwt. Het nieuwe leven in de mestbal, de uitkomende eitjes, werd gekoppeld aan het moment van de ochtend waarop de zon opnieuw werd geboren. Op die manier werd de mestkever het dier van Chepri, een god met scheppende krachten die specifiek stond voor de ochtendzon.

Ook bavianen werden geassocieerd met de zonnegod omdat deze dieren soms krijsen naar de opkomende zon (afb. 3). De oude Egyptenaren zagen de apen daarom als vereerders van de zon, die iedere ochtend de hergeboorte van de zonnegod bejubelden. Op graf- en tempelmuren, papyri en lijkenkisten zijn bavianen daarom dikwijls te zien als metgezellen van de zonnegod. Om dezelfde

Afb. 3a. Bavianen begroeten de opkomende zon, in het Dodenboek van tempelbeambte Qenna. Papyrus; Egypte (Thebe), 18de-19de dynastie, 1550-1196 v.Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv. SR vel 1

Afb. 3b. Faience beeldje van een zittende baviaan. Egypte, Late periode, 722-322 na Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, F 1956/4.2

reden staan er soms bavianen afgebeeld aan de basis van Egyptische obelisksen – monumenten die te maken hebben met de zonnemythologie.

Vruchtbaarheid

Dat de oude Egyptenaren een verband zagen tussen bepaalde dieren en vruchtbaarheid is voor ons minder verrassend. Vruchtbaarheid en voortplanting waren belangrijke onderwerpen in de oud-Egyptische samenleving. Het krijgen van kinderen was een maatschappelijk ideaal, maar de kindersterfte was hoog en bevallingen waren potentieel levensgevaarlijk. Vruchtbaarheid en moederschap waren daarom veelvoorkomende thema's in de godenwereld. Dieren die in de natuur veel jongen kregen, werden verbonden aan verscheidene goden die zo een nadrukkelijk vruchtbaarheidsaspect ontvingen. Dat geldt voor de ram, het dier van de god Amon en de god Chnoem, en ook voor de krokodil, het dier van de god Sobek. De vruchtbaarheidsgodin Heket werd vaak voorgesteld als een kikker, een dier dat honderden eieren per legsel voortbrengt. De stier stond bekend om zijn grote geslachtsdeel en was mede daarom het dier van de vruchtbaarheidsgod Min. Een ander rund, de koe, was een van dieren waarmee de godin Hathor werd geassocieerd. Aan haar werden in de oud-Egyptische mythologie verschillende rollen toegekend, waaronder die van het goddelijk moederschap. Zij werd zowel in de vorm van een vrouw als in de vorm van een koe afgebeeld die de Egyptische koning van moedermelk voorziet.

Gevaar en bescherming

Voor mensen is het fijn dat een koe melk geeft en dat een ram veel jongen kan verwekken. Maar waarom zouden de oude Egyptenaren de vruchtbaarheid van krokodillen verbinden aan hun godenwereld als die jonge krokodillen op een dag een grote bedreiging konden vormen voor de mens?

De oude Egyptenaren hadden groot ontzag voor de enorme krachten van gevaarlijke dieren. Door die krachten te omarmen en in te bedden in de wereld van de goden, konden de gevaarlijke eigenschappen van de dieren worden bedwongen en zelfs aangewend om andere gevaren af te weren. Nijlpaarden en leeuwen, in de natuur levensgevaarlijk voor mensen, waren de dieren van godinnen als respectievelijk de beschermende godin Taweret en van de godin van de oorlog, Sechemet (afb. 4). De jakhalsachtige wolven die in de woestijn leven, werden geassocieerd met Anoebis, de bewaker van begraafplaatsen. De godin Serqet werd vaak voorgesteld als een schorpioen en kon met haar stekende staart en gif beschermen tegen het kwaad. Via hetzelfde principe konden bescherm- en vruchtbaarheidsgodinnen als Wadjet en Meretseger de vorm aannemen van slangen. Maar slangen belichaamden ook kwade krachten. De grootste vijand van de zonnegod Re was de schadelijke slang Apep. Gevaarlijke wezens die zich in het hiernamaals bevonden hadden de koppen van angstaanjagende dieren. Het monster Ammit, 'de verslindster', belichaamde drie zeer gevaarlijke dieren. Ze had het achterlijf van een leeuw, de voorpoten van een nijlpaard en de kop van een krokodil. Bij het wegen van het hart van een overledene bij de onderwereld, zat Ammit klaar om de overledenen op te eten die niet hadden geleefd volgens de goddelijke waarden.

Water en moeras

Nijlpaarden en krokodillen leven in het water van de Nijl, de rivier die een grote rol speelde in het dagelijkse leven van de oude Egyptenaren. Andere waterdieren leefden in de zeeën waaraan het Egyptische land in het noorden en het oosten grenst. Men zou daarom verwachten dat ook vissen in het oud-Egyptische religieuze leven belangrijk waren. Opmerkelijk genoeg is dat niet zo, zoals ook waterreptielen zeldzaam

Afb. 4. Spekstenen beeldje van de godin Sechemet. Ze heeft een leeuwenkop en is getooid met een zonnescijf met uraeus. Egypte, Late Periode (?), 722-322 v.Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv. F 1995/4.2

Afb. 5. Bronzen beeldje van de vis van Oxyrhynchus, met hoorns en een zonnescijf. Egypte, Late Periode (?), 722-322 v.Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, AED 169

zijn in de godenwereld. Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat vissen en waterreptielen een religieus taboe waren in sommige streken. Maar er zijn enkele uitzonderingen. Zo was de nijlbaars het heilige dier van de godin Neith. Waarschijnlijk verwijst deze vis naar het wateraspect van de godin: zij had het oerwater geschapen waaruit de wereld ontstond. De tapirvis, een nijlvis met een slurfachtige kop, werd vanaf ca. 600 v.Chr. vereerd door de inwoners van de stad Oxyrhynchus (afb. 5). Deze vis speelt een belangrijke rol in de mythe van de god Osiris. In de mythologie vermoordde Seth zijn broer Osiris om het koningschap over Egypte van hem over te nemen. Het lichaam van zijn broer raakte in stukken verspreid over het hele land. Isis, zus en vrouw van Osiris, wist alle stukken terug te vinden, op zijn penis na. Dat lichaamsdeel was bij Oxyrhynchus door de tapirvis opgegeten. Isis moest daarom haar magische krachten aanwenden om zich te kunnen bezwangeren van Osiris, en de tapirvis van Oxyrhynchus werd aldus verbonden met de levenwekkende aspecten van Osiris.

Andere waterdieren, dieren die in waterige moerassen leven, verwezen vaak naar scheppingsmythes en dus ook naar nieuw leven. Oud-Egyptische scheppingsverhalen gingen uit van een voortijd waarin de wereld slechts uit het oerwater bestond. Volgens de mythe van de stad Ioenoe verrees uit het oerwater een heuvel waarop de god Atoem ontstond. In analogie met dit verhaal werd de paling een verschijningsvorm van deze god, omdat palingen in de natuur soms uit het water glibberen en zich over het land kunnen voortbewegen (afb. 6). In het scheppingsverhaal

van de stad Chemenoe verschijnen er uit zichzelf vier godenparen. De vier vrouwelijke goden hebben slangenkoppen en de mannelijke hebben kikvorskoppen. Slangen en kikvorsen komen in het moeras voor en werden door de oude Egyptenaren gezien als diersoorten die spontaan tot leven komen.

Dwarsverbanden

De verschillende scheppingsverhalen van het oude Egypte maken al duidelijk dat er diverse lokale religieuze tradities bestonden. Religieuze ideeën uit verscheidene Egyptische steden vulden elkaar aan en versterkten het geloof in de bovennatuurlijke wereld. Zo kon er op verschillende plekken anders gedacht worden over hetzelfde dier. Neem bijvoorbeeld de Egyptische ichneumon, een soort mangoest. Het dier komt in vergelijking met andere beesten minder vaak voor in de oud-Egyptische iconografie (afb. 7). Toch werd dit moerasdier met verscheidene goden geassocieerd via ingewikkelde en ogenschijnlijk tegenstrijdige dwarsverbanden.

De ichneumon werd gezien als een vorm van goden die een vooraanstaande rol speelden in de mythologie van de zon, zoals Re en Atoem van de stad Ioenoe.

Volgens een mythe nam Re de gestalte aan van een ichneumon om de kwade slang Apep te verslaan, omdat de ichneumon in de natuur op slangen jaagt. Tegelijkertijd werd de slangenjager in de stad Boeto soms gezien als een vorm van de godin

Afb. 6. Bronzen kistje met de god Atoem in de verschijningsvorm van een paling. Late Periode (?), 722-322 v.Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, F 1954/5.15

Wadjet, die juist vaak als een slang, een cobra, werd afgebeeld. Wellicht heeft de associatie in dit geval te maken met het feit dat zowel de cobra als de ichneumon beschermen tegen schadelijke slangen.

De ichneumon werd ook gezien als een van de dieren van de valkgod Horus-uitstekend-van-beide-ogen. Misschien heeft het goede zicht van de ichneumon hiermee te maken, maar een andere verklaring is dat de associatie voortvloeyde uit het feit dat deze god eveneens in Boeto werd vereerd. Daar was het dier al heilig vanwege de verering van de godin Wadjet. Tenslotte werden gemummificeerde ichneumons in Sakkara juist geofferd aan de god Anoebis, mogelijk omdat de priesters van het heiligdom vonden dat het dier vanwege zijn snuit genoeg leek op de hondachtige dieren van Anoebis.

De ichneumon is slechts een van de vele voorbeelden die illustreren hoe complex de oud-Egyptische ideeën waren over de dieren in de wereld waarin zij leefden en in de bovennatuurlijke wereld van de goden. Zo moet de oud-Egyptische kijk op de natuurlijke wereld best spannend zijn geweest.

Afb.7. Bronzen beeldje van een Ichneumon. Egypte, Late Periode (?), 722-322 v.Chr., Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv. AB 74

BEESTIG CHIC!

BEELDEN VAN DIEREN IN ROMEINSE TUINEN EN VILLA'S

Cécile Evers

Net als wij hielden de Romeinen van dieren, hetzij voor de jacht, hetzij voor vermaak of als huisdier. Vogels, insecten, slangen, wezels en honden waren gemeengoed in huizen. De alomtegenwoordigheid van dieren in het dagelijkse leven in de Klassieke Wereld is te merken in teksten, wandversieringen, vloermozaïeken en decoratieve kunsten. Maar het is vooral de beeldhouwkunst, waarop ik uw aandacht wil vestigen.

Een korte geschiedenis

Vanaf de archaïsche en de klassieke periode beeldden de Grieken hun huisdieren (vooral honden en vogels) voornamelijk af op grafstenen en plaatsten zij apotropaische beelden van leeuwen op mausolea. Romeinse

auteurs vermelden uitbeeldingen van dieren, gemaakt door beroemde Griekse beeldhouwers: zo zou Myron (480-430 v.Chr.) onder andere een hond en vier ossen die voor het altaar van de tempel van Apollo op de Palatijn stonden, hebben gebeeldhouwd (Prop., 2,23,7). Opmerkelijk was zijn beeld van de koe die aan Athena op de Akropolis was gewijd (Cic., Verr., 4,20) en die later op het Forum Pacis in Rome zou worden tentoongesteld (afb. 1). En Lysippus zou - in brons - een gewonde teef hebben gebeeldhouwd, die in de keizertijd in de cella van Juno in de tempel van Jupiter Capitolinus in Rome stond (Plinius, Nat., 34, 38)(afb. 2). Het is dan ook niet verwonderlijk dat kunsthistorici geneigd zijn Romeinse werken te beschouwen als kopieën van Griekse originelen. In de Hellenistische periode komt de smaak voor genretaferelen op, waardoor

Afb. 1. Koe. Kopie van een bronzen beeld van Myron (?). Rome, *Horti Tauriani*. Musei Capitolini, Centrale Montemartini, inv. S.921 [Wikimedia Commons]

Afb. 2. Gewonde teef. Kopie van een werk van Lysippos (?). Rome, Museo Barraco, inv. 139 [Wikimedia Commons]

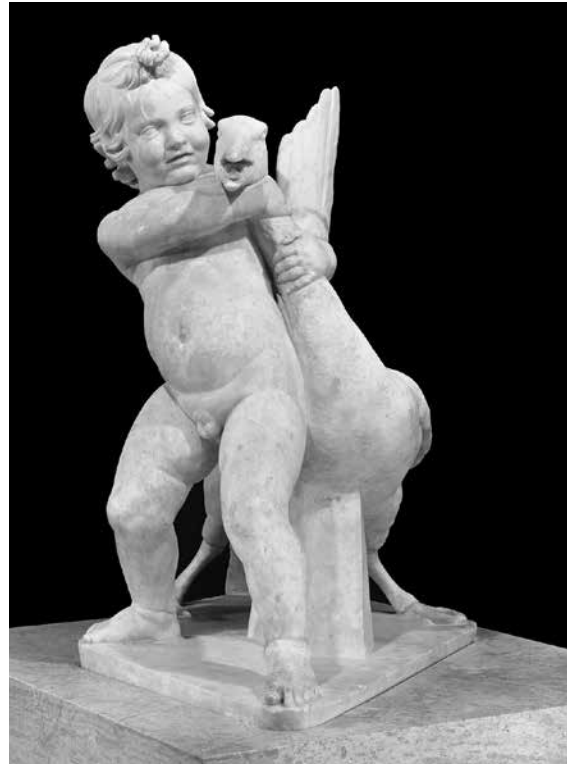
composities ontstaan die soms een beetje melig zijn, zoals ‘Het kind met de gans’ van Boëthius van Chalcedon (afb. 3). De beeldhouwkunst van dieren op grote schaal kwam echter pas in de Romeinse periode tot volle bloei.

Diversiteit

U kunt een idee krijgen van de veelheid van de vertegenwoordigde fauna door een van de vreemdste zalen van de Musei Vaticani te bezoeken, de ‘Sala degli Animali’ (afb. 4). Hier vindt u een echte stenen dierentuin. De tentoongestelde beeldhouwwerken zijn antieke kunstwerken, soms gerestaureerd of opnieuw bewerkt, voornamelijk door de beeldhouwer Francesco Antonio Franzoni (1734-1818), maar er zijn ook enkele complete creaties uit de 17de en 18de eeuw. De collectie reikt van reigers tot kamelen en van koeien tot krabben: werkelijk alle diersoorten zijn vertegenwoordigd.

Contexten

De meeste Romeinse beeldhouwwerken waarvan de herkomst bekend is, komen uit de sjeke villa's van het Romeinse platteland en de luxueuze keizerlijke tuinen van de Eeuwige Stad: de Villa Hadriana in Tivoli, de Villa van Monte Cagnolo bij Velletri, die misschien toebehoorde aan Antoninus Pius, de Horti Sallustiani, de Horti Maecenatis in Rome, enz. Deze prestigieuze voorbeelden werden gekopieerd door meer bescheiden eigenaars, zoals in Pompeii en Herculaneum.

Afb. 3. Kind met een gans. Kopie van een werk van Boëthos (?). Via Appia, Villa van de Quintillii. Paris, Musée du Louvre, inv. Ma 40 [foto Museum: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010277639>]

De functie van bewaker van het graf, reeds gebruikelijk in Griekenland en Etrurië, wordt over het algemeen vervuld door beelden van leeuwen, voornamelijk in Midden- en Noordoost-Italië.

Zoals de hond van Lysippos waren ook veel dierenbeelden in de heiligdommen aanwezig; soms werden zij als ex-voto's geofferd, soms stelden zij de godheid voor.

Afb. 4. Sala degli Animali. Museo Pio Clementino – Vaticaanse Musea [Wikimedia Commons]

Afb. 5. Zeug van Lavinium (?). Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek, inv. 2421 [Wikimedia Commons]

Afb. 6. Hert aangevallen door honden. Herculaneum, Casa dei Cervi, IV.21 (Ercolano, Antiquario). [foto I. Rosati]

De idyllisch-bucolische sfeer

In de villa's roepen de beelden vaak de idyllische sfeer op van landgoederen, met beelden van boerderijdieren, ossen, kalveren, schapen en varkens, maar ook van boeren, vissers en anderen. Voorstellingen van zeugen met hun biggen, zoals die in de Sala degli Animali (inv. 519) of in de Ny Carlsberg Glyptotek in Kopenhagen (cat. 494a, inv. 2421)(afb. 5), kunnen ook verwijzen naar een mythe uit de vroege Romeinse geschiedenis: een priester van Apollo had Aeneas voorspeld dat hij Lavinium zelf zou stichten, waar hij een witte zeug zou zien met een nest van 30 biggen (Verg., Aen., 3, 390-393; 8, 43-45). Varro (De Re Rustica, 2, 4, 18) vermeldt de aanwezigheid van een bronzen beeld van de zeug en haar biggetjes in het forum van Lavinium zelf en zegt erbij dat de priesters van de stad nog steeds het in pikel geconserveerde lichaam van de moeder toonden...

De jacht

Het andere hoofdthema is de jacht, een bij uitstek nobel beroep, een uiting van de *virtus* (kracht en moed) en rijkdom van de eigenaar en uitgevoerd met de hulp van speciaal getrainde honden. De hond is ongetwijfeld het meest afgebeelde dier in de Romeinse dierenbeeldhouwkunst, alleen, in een groep, of op jacht. Hij valt alle soorten wild aan, van hazen tot panthers. De Romeinen onderhielden jachtreservaten, de *leporia* (lepus: Latijn voor haas). Zoals de naam doet vermoeden waren die oorspronkelijk bestemd voor hazen maar men kon er ook herten en wilde zwijnen aantreffen, en meer extravagante diersoorten zoals beren of katachtigen en zelfs exotische dieren.

De beroemdste beeldhouwde groepen honden in gevecht met wilde dieren, zijn ongetwijfeld die uit de Casa dei Cervi (IV.21) in Herculaneum (inv. 75801 en 75796)(afb. 6). Tegenover elkaar geplaatst in de tuin van dit luxueuze huis, werden zij vergezeld door een beeldje van een sater met een wijnavat dat als fontein dienst deed, en een dronken Hercules Mingens, een antieke versie van Manneke Pis. Met buitengewone kunstvaardigheid in de bewerking van het marmer stellen zij een roedel honden voor die twee herten aanvalt, in hun poten, snuit en oren bijten en op hun rug klimmen. Ze dragen een halsband, die hun waarde voor hun eigenaar aantoont.

Afb. 7. De Townley Windhonden. Villa van Monte Cagnolo (Lazio). British Museum, inv. Sc. 2131 [foto Museum: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1805-0703-8]

Deze groep, misschien geïnspireerd door een Hellenistisch origineel in brons, had een zeker succes, want kopieën en bewerkingen zijn zowel in Ostia als in Porto Torres (Sassari, Sardinië) te vinden.

De honden lijken op de 'Italiaanse windhond'. Dit ras van jachthonden was bijzonder populair en wordt vaak afgebeeld, bijvoorbeeld op een verbazingwekkende marmeren kandelaarvoet, gevonden op de Esquilijn en nu in de Musei Capitolini bewaard (inv. Scu. 2785).

Het indrukwekkendste stel standbeelden van windhonden dat ooit is ontdekt, is ongetwijfeld de groep van de villa van Monte Cagnolo, de 'heuvel van de honden'. De site, enkele kilometers ten zuiden van het Nemi-meer, werd in de 18de eeuw geïdentificeerd als eigendom van keizer Antoninus Pius (138-161 v.Chr.). Dit terrein werd opgegraven door de Schotse schilder, archeoloog en antiquair Gavin Hamilton tussen 1773 en 1780. Vele

van de beelden werden gevonden in een ommuurde ondergrondse ruimte, zodat we niet weten hoe ze oorspronkelijk opgesteld waren. De vondsten werden voornamelijk verkocht aan het Museo Pio Clementino en aan de grote Engelse verzamelaar Charles Townley, wiens verzameling bij zijn dood in 1805 overging naar het British Museum. Twee groepen, die in beide musea worden bewaard, stellen een reu en een teef voor die achter elkaar zitten, liefkozend hun poten op elkaars schouders leggen en teder aan elkaars oren knabbelen (afb. 7). Op dezelfde plaats werden ten minste vier andere standbeelden van windhonden gevonden, samen met twee standbeelden van de mythologische jager Actaeon, die door zijn eigen honden wordt verslonden.

Een van de grootste huizen in Pompeii, de Casa del Citarista (I, 4, 5.25), heeft een centrale peristylus met een waterpartij en een halfrond marmeren bassin. Aan de rand van deze laatste waren verschillende bronzen fonteinbeelden geplaatst: een

zwijn aangevallen door twee honden, een hert, een slang en een leeuw.

Ook in Pompeii siert een hazewind die een reekalf overmeestert, een domus met een van de mooiste tuinen van de stad, die van Loreius Tiburtinus (II, 2, 2). De eigenaar had er een kanaal laten graven, een echte *euripus*, versierd met een reeks beeldjes op de oevers. Voor de hond staan twee leeuwen, de ene met een ramskop tussen zijn poten, de andere boven een antilope die hij zojuist heeft gedood. De toevoeging van een sfinxbeeldje toont aan dat de architect een Nilotisch landschap wilde oproepen. De kwaliteit van de beelden, in verhouding tot hun geringe omvang, kan echter niet tippen aan die van de Villa van Monte Cagnolo, in levensechte grootte.

Honden kunnen ook alleen worden afgebeeld, zoals het hondje uit de omgeving van Vienne (Musée Lapidaire) in Frankrijk, dat zich al liggend omdraait om zijn achterpoot te likken

Afb. 8. De Jennings Hond. British Museum, inv. 2001.1010.1 [foto Museum: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_2001-1010-1]

– een scène die de compositie van de eerder genoemde Myron imiteert. Sporen op de hals wijzen erop dat zij een halsband droeg, waarschijnlijk van brons. Een meer prozaïsch tafereel biedt een hond, nu bewaard in Berlijn, die zichzelf onder het oor krabt.

De waakhonden

Zoals op de mozaïeken van de ingangen van Pompeïaanse huizen, is de hond ook vaak aanwezig als waakhond, die een bezoeker met slechte bedoelingen moet imponeren. Dit is misschien de functie van het grote beeld van een hazewind uit het Capitool (Centrale di Montemartini, inv. 1110), die in een statige houding zit, net zoals zijn voorganger in het Museum van Pella in Macedonië (4de eeuw v. Chr.), die een graftombe moest bewaken. Het beeld, gemaakt van *serpentina moschinata*, werd ontdekt in Rome, op de Esquilijn, in de Tuinen van Maecenas (*Horti Maecenatis*), dicht bij zijn Auditorium. De gebruikte steen, afkomstig

uit de oostelijke woestijn van Egypte, is zeldzaam, evenals de afmetingen van het blok, een monoliet van bijna 130 centimeter. Deze omvang en de kwaliteit van het beeldhouwwerk kunnen wijzen op Alexandrijns vakmanschap, want Romeinse ambachtslieden waren niet gewend aan zulk hard materiaal. Alleen iemand zo rijk als Maecenas of iemand van het keizerlijke hof kon een dergelijk meesterwerk hebben verworven.

De waakhond bij uitstek, waarvan het hoofd te zien is op de bronzen versieringen op meubilair en op de waterspuwers, in terracotta, van de huizen in Pompeii, is de molossus van Epirus, de voorvader van onze mastiffs. Deze hond werd ook gebruikt om kuddeën te bewaken en om op gevaarlijke dieren te jagen (beren, zwijnen en wilde dieren). Hij is reeds geattesteerd op een monument uit de klassieke periode op de begraafplaats Kerameikos in Athene, en er zijn niet minder dan zes levensgrote Romeinse kopieën van hetzelfde origineel bewaard. Net zoals de windhond in *serpentina* heeft het beeld een imposante afmeting van 110 centimeter zonder de sokkel (afb. 8). Het dier is afgebeeld terwijl het rechtop staat, leunend op zijn twee voorpoten en zijn kop, met open bek. Het draait zich naar links; mogelijk kijkt het in de richting van zijn meester. Het is niet bekend of dit oorspronkelijk een grotere beeldengroep was. Er is een uitsparing in de hals waarin een halsketting, vermoedelijk van brons, was ingelegd. Het is een creatie die een ongelooflijke kracht uitstraalt, een van de mooiste voorbeelden van beeldhouwkunst van dieren. Helaas kennen we slechts in wenige gevallen de context van herkomst: de sculptuur in Palazzo Chigi zou in Laurentum gevonden zijn en een van de beelden in de Uffizi in het nymphaeum van een villa vóór de Porta Portese (Rome).

Afb. 9. Krokodil in *cipollino*. Villa Adriana, Kanopos. Tivoli, Museo di Villa Adriana, inv. 2421 [foto: auteur]

Exotische dieren

De Villa van Hadrianus in Tivoli heeft een van de meest verbazingwekkende antieke diersculpturen opgeleverd. In het deel dat bekend staat als de Canopus bevindt zich een grote eetzaal (*stibadium*) met een nymphaeum aan het eind van een kanaalachtige waterpartij die de Euripus van de Nijl imiteert, die de stad Canopus met Alexandrië verbond. Hier is een opmerkelijke krokodil ontdekt, gebeeldhouwd in *cipollino* (afb. 9). Het marmer, geaderd en groenachtig, imiteert perfect de huid van het dier, vooral wanneer het nat is. Het standbeeld diende als fontein, met een loden pijp die uit zijn mond kwam. Er werd hier ook een tweede krokodil ontdekt, van wit marmer, evenals een beeld van de Nijl. Deze versiering herinnert, zoals in het mozaïek van Palestrina en de talrijke Egyptische fresco's, aan de 'al fresco'—feestpartijen die langs het kanaal plaatsvonden.

Uit het Pantanello, een heel ander deel van deze Villa dat in de jaren 1770 door Gavin Hamilton werd opgegraven, komen talrijke beelden van dieren: een reiger die een slang eet, een kop van een jong hert in kostbaar *rosso antico*, een marmeren kop van een geit, een andere van een ram, een kikker in *rosso antico*, een hond met een halsband, en een paar pauwen, die alle in de Sala degli Animali worden bewaard. Vergulde bronzen beelden van pauwen (Musei Vaticani, Braccio Nuovo), een symbool van eeuwigheid, zouden ook afkomstig zijn uit het Mausoleum van Hadrianus in Rome.

Deze voorliefde voor het gebruik van gekleurd marmer, typisch voor de tijd van keizer Hadrianus, vinden we ook terug in het gebeeldhouwde nijlpaard, in *rosso antico*, dat in de Glyptothek in Kopenhagen wordt bewaard (afb. 10). Het is afkomstig uit een van de grote keizerlijke tuinen in Rome, de *Horti Sallustiani*, en diende als fontein in een decor, dat wordt verondersteld de Nijl weer te geven. Alleen al de prijs van zo een groot (120 x 80 cm) stuk rood Thessalisch marmer is een indicatie van de rijkdom van de eigenaar van de tuinen.

Exotische dieren maakten ook deel uit van de jachtshows (*venationes*), die in de amfitheaters werden gegeven, en werden tentoongesteld in de triomftochten, waarbij ze soms zelfs karren trokken. Ze werden ook in een soort dierentuin gehouden, de *paradeisoi*. Van stenen twee kameelkoppen is bekend dat ze als fontein werden gebruikt, maar hun herkomst is helaas onbekend. Gebeeldhouwde olifanten zijn zeldzaam, waarschijnlijk vanwege hun grootte, en het is opmerkelijk dat de resten van een levensgrote bronzen olifantenpoot werden gevonden in een wrak voor de kust van Sicilië (Museo di Mazzara del Vallo). Omtrent het oorspronkelijke werk kan men alleen maar vermoedens formuleren: was het gemaakt om een overwinning op de legers van Hannibal te herdenken? Stelde het een circusdier voor? Of stond het in een heiligdom, gewijd aan Venus of Bacchus?

Conclusie

Of men nu in Pompeii of Rome woont, smaken zijn hetzelfde. Dieren zijn alomtegenwoordig in de tuinen en peristylen, vaak rond waterpartijen — soms zelfs kanalen die de Nijl imiteren — en vaak dienen ze als fonteinen. Jachttafereilen en boerderijdieren halen het idyllische leven van een ideaal platteland voor de geest. De hond, huisdier en werkdier bij uitstek, neemt een prominente plaats in. Keizerlijke opdrachtgevers konden de zeldzaamste gekleurde marmersoorten van het keizerrijk gebruiken om exotische dieren of dieren die met Bacchus in verband werden gebracht, af te beelden.

Afb. 10. Hippopotamus in *rosso antico*. Rome, *Horti Sallustiani*. Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek, inv. 1415 [foto: auteur]

Afb. 1. Luchtfoto van het opgravingsgebied in 2021

HET VERVOLG VAN HET ONDERZOEK IN DE ROMEINSE VILLA IN 2021

Marijke Gnade

Na de spannende resultaten van de opgraving van de Romeinse villa in de zomer van 2020, stond ook de campagne van 2021 in het teken van het onderzoek naar dit complex. Het accent lag daarbij op de aanvulling dan wel uitbreiding van de in 2020 ontdekte delen van de villa en op het beter in beeld brengen van ruimtes die tijdens het eerste onderzoek in 1984 waren opgemerkt. Dit betrof met name de ruimtes rondom het veronderstelde atrium van de villa in de *pars urbana* (het woongedeelte). Tevens is het noordelijk vervolg van de tufstenen terrasmuur langs de oostzijde van de villa onderzocht (afb. 1).

De voorbereidingen

Alvorens te beginnen, moest het veld ‘graafklaar’ worden gemaakt, een zware klus gezien het enorm grote oppervlak van ruim 2000m² dat de villa beslaat (afb. 2). De resten zelf waren aan het einde van de voorgaande campagne weliswaar afgedekt met grote lappen vilt als eerste bescherming tegen weer en wind, maar het uitzonderlijke natte winter- en voorjaarseizoenen hadden de omringende vegetatie een de enorme groeispuurt gegeven (afb. 3). Meer dan manshoog stond het stuikgewas dat zich lastig liet verwijderen. Eenmaal aangekomen bij de viltten afdekking bleek die, na verwijdering, allerliefst jong onkruid te verhullen dat zich dankzij de gunstige

Afb. 2. Plattegrond de villaresten na de campagne van 2021

atmosferische omstandigheden onder het vilt, meester had gemaakt van het Romeinse muurwerk. Gelukkig liet het onkruid zich makkelijk verwijderen, maar de snelle begroeiing geeft goed aan wat het effect is van een jaar achterstallig onderhoud. Na 10 dagen schoonmaak lag het veld er toonbaar bij, precies op tijd voor de nieuwe ploeg studenten die zich direct en met veel enthousiasme op de villa stortte.

Het was dit jaar een zeer gemêleerd gezelschap van studenten – oudgedienden en nieuwe gezichten, Bachelor en (Research) Master – van zowel de UvA als de Universiteit Leiden, waaronder ook diverse Italiaanse studenten. Daarnaast een omvangrijke en internationale staf, met veel technische expertise. En de lokale arbeidskrachten, studenten uit Le Ferriere, Borgo Montello en Aprilia (afb. 4). Twee daarvan studeren inmiddels archeologie aan de Sapienza Universiteit in Rome.

Afb. 3. Weelderige begroeiing op de restanten van de villa na een nat voorjaar

De opgraving

Een belangrijke focus lag dit jaar op het noordelijke deel van de villa. Daar was in 2020 een grote onderaardse ruimte ontdekt, bestaande uit twee parallelle en met elkaar verbonden tunnels, afgedekt met een serie kruisgewelven (afb. 2, ruimtes 23-24a-c; afb. 5). De voorlopige interpretatie is die van een ondergronds waterreservoir, een cisterne, waarop de verschillende afwateringen van de

Afb. 4. De lokale arbeidskrachten, studenten uit Le Ferriere, Borgo Montello en Aprilia

villa uitkwamen. Om meer duidelijkheid te verkrijgen over het complex, stond voor dit jaar het leegscheppen van de ondergrondse tunnels op het programma. In eerste instantie zouden daartoe de losse gewelfstukken, die op het puin in de tunnels lagen, verwijderd moeten worden. Een precare klus gezien de risico's van instorting. Om die reden werd met de graafmachine eerst een verstoorde toplaag op de noordwest hoek van het complex verwijderd. Onderzoek in 2020 had al uitgewezen dat hier parallel aan de westzijde van het ondergrondse complex een wat smallere gang liep. Hier ontbrak de oorspronkelijke afdekking van kruis- en tongewelf waardoor de gang zonder gevaar kon worden opgegraven. De graafmachine legde hier eerst het vervolg vrij van de zijmuren van de gang in noordelijke richting, waardoor het idee van een toegangscorridor post vatte. In zes weken tijd lukte het om het grootste gedeelte van de gang vrij te maken van de puinvulling (afb. 6).

Afb. 5. De grote onderaardse ruimte, bestaande uit twee parallelle en met elkaar verbonden tunnels, afgedekt met een serie kruisgewelven

Letterlijk op de laatste dag van de campagne, werd het cementen vloerniveau op circa 2.20 m. diepte bereikt. Tussen het puin bevonden zich talloze bouwelementen zoals kapotte tegels en tuf- en bakstenen, maar ook een aanzienlijke hoeveelheid goed dateerbaar materiaal zoals lampjes en ceramiek. Zo ook een amfoortje uit 160-180 na Chr. waarvan in de oudheid de handvatten al waren afgebroken. Het bijzondere aan dit stuk is, dat het op de hals een opgeschilderde 3-regelige Griekse tekst in rode verf vertoont (afb. 8a-b). Het vaasje lag ingeklemd tussen het puin waardoor het gebroken was (afb. 7). Spijtig genoeg, zoals dat vaker gaat bij inscripties, ontbreekt daardoor een scherf met een stukje van de tekst. Desondanks zal de tekst, mogelijk die van een slaaf of vrijgelatene van Griekse afkomst, door specialisten kunnen worden aangevuld. Vaak gaat het immers om standaard teksten die met bezit te maken hebben, de zogenoemde eigendomsinscripties.

Het vaasje met opschrift en het andere materiaal uit de puinlaag kunnen gedateerd worden in de 2de, dan wel begin 3de eeuw na Chr., hetgeen betekent dat het ondergrondse complex waarschijnlijk in diezelfde tijd of kort erna buiten gebruik is geraakt. Een en ander valt echter moeilijk te rijmen met de aanwezigheid van een badgebouw aan de andere zijde van het ondergrondse complex. Uitbreiding van de opgraving in noordoostelijke richting leverde hiervoor talloze aanwijzingen. Al in 1984 was het idee geopperd dat er een badgebouw moest zijn geweest, maar gezien de slecht staat van conservering werd het onderzoek hier niet voortgezet. Dit jaar gebeurde dat wel. Na verwijdering van enorme hoeveelheden puin kwamen de onmiskenbare resten van de ondervloeren van een *hypocaustum* tevoorschijn, het ondergrondse verwarmingssysteem van het lauwe (*tepidarium*) en hete (*caldarium*) bad zoals gangbaar in elk Romeins thermencomplex (afb. 2, ruimtes 21-22). Van de ondervloeren lagen er nog de grote tegels van twee voet groot (*bipedales*), met hier en daar ook nog de kleinere tegeltjes (*sesquipedales*) van de zuiltjes (*pilae*) die de bovenzijde droegen (afb. 9). Spijtig genoeg was die vloer zelf niet meer bewaard evenals het aan de noordzijde gelegen koude bad (*frigidarium*). Dit bleek tot op zeer diep niveau

Afb. 6. Opgraving van de gang aan de westzijde van het tunnelcomplex

Afb. 7. Het vrijleggen van het amfoortje met opschrift

te zijn weggeploegd. Er restten nog slechts enkele stukken marmerbekleding langs de oorspronkelijke zuidmuur van het bad. Behalve de marmerrestanten werd er tussen het puin veel beschilderd pleisterwerk aangetroffen in geel, blauw en rood en een grote hoeveelheid mozaïeksteentjes. Het badcomplex moet zeker bekleed zijn geweest met marmer. Maar dat is, zoals ook voor de rest van de villa kan worden geconstateerd (zie verder), volledig verwijderd met uitzondering van een enkel vergeten fragment.

Afb. 8a-b. Het amfoortje uit 160-180 na Chr., met op de hals een opgeschilderde 3-regelige Griekse tekst in rode verf

De reconstructie van de eigenlijke vloer van het thermengebouw geeft aan dat die hoger lag dan de twee grote lichtvensters die in 2020 in de oostmuur van de ondergrondse ruimte werden gedocumenteerd (zie afb. 5 voor de vensters). Dit zou betekenen dat de ondergrondse tunnelruimte buiten gebruik werd gesteld op het moment dat het thermencomplex werd aangelegd. De datering van de vondsten uit de dichtgestorte gang sluit hierbij aan. Of dat ook betekent dat de waterhuishouding in het complex gewijzigd werd of dat het idee van

Afb. 9. De ondervloeren van het *hypocaustum*, de grote tegels nog zichtbaar, met hier en daar ook nog de kleinere tegeltjes van de pijlertjes die de bovenvloer droegen

een ondergrondse cisterne niet correct is, zal verder onderzoek moeten uitwijzen. In plaats van een cisterne kan de ondergrondse ruimte natuurlijk ook dienst hebben gedaan als grote opslagruimte. Om hierover duidelijkheid te krijgen dient de ruimte echter eerst te worden opgegraven. Hopelijk komen wij daar volgend seizoen aan toe.

De ruimtes rond het atrium

Behalve in het noorddeel van de villa, werd er ook gegraven rondom de centrale binnenhof (afb. 1). De binnenhof zelf kon niet worden onderzocht vanwege de aanwezigheid van een enorme eikenboom, maar aan de oost- en zuidzijde kwamen nog diverse ruimtes tevoorschijn. Aan de oostzijde, langs de rand van de heuvel, werd een serie kleinere ruimtes in beeld gebracht, sommige nog met een cementen vloerniveau. De achtermuren van deze ruimtes bleken echter bij de recente afgraving van de heuvel te zijn vernield. De ruimtes aan de zuidzijde van de hof waren daarentegen beter bewaard. Hier lag een dubbele rij grote vertrekken (afb. 2, ruimtes 3-4, 48-50) waarvan de grootste met afmetingen van ongeveer 6 bij 6 meter, als ontvangstruimte dan wel *tablinum* moet hebben

gediend. Gewoonlijk bevindt het *tablinum* zich direct tegenover de ingang van de villa, maar in dit geval, waarschijnlijk door gebrek aan ruimte aan de hellingzijde, is voor de zuidzijde gekozen. Het was te bereiken via een smalle gang (afb. 2, ruimte 17), rechts afslaand vanaf de ingang. Opvallend is een kleiner vertrek aan zijn westzijde (afb. 2, ruimte 18) dat secundair in het grotere vertrek is gebouwd en voorzien is van zeer dikke muren waarop nog resten van marmerbekleding bewaard zijn. Het niveau in de kamer ligt ongeveer 10 centimeter hoger dan dat van de ontvangstruimte, maar er zijn geen aanwijzingen voor een doorgang vanuit die ruimte. Bezoekers moesten een hoge stap maken om de kamer te kunnen betreden. Over de functie van dit deel van de villa is druk gespeculeerd. Dat het met de officiële ontvangsten van gasten te maken moet hebben gehad, ligt voor de hand. Te denken valt aan een *cenaculum*, een luxueuze eetkamer, waar gasten konden aanliggen – wellicht op het verhoogde plateau.

Het verhaal van het marmer

In de vorige Nieuwsbrief is uitgebreid verslag gedaan van de talloze marmerfragmenten die in de kleine kelderruimte 57 aan de zuidzijde

Afb. 10. De vele marmerresten gevonden in de directe omgeving van kelderruimte 57

van de villa zijn aangetroffen. Het marmer decoreerde naar alle waarschijnlijkheid de villa in zijn tweede fase van bestaan, na een grote herbouw die ook in het metselwerk te herkennen is. De resten van het op maat gehakte marmer werden door de marmerbewerkers in de kelderruimte gedumpt. Daar bleven zij verborgen tot het moment dat wij de kelderruimte van het bovenliggend puin

ontdeden en verdiepten (afb. 2, ruimte 57; zie afb. 17 voor bovenaanzicht kelderruimte). Ook dit jaar zijn er nog vele marmerresten in de directe omgeving van de kelderruimte gevonden (afb. 10).

De vraag is vervolgens waar het marmer is gebleven waarmee in elk geval het hoofdgebouw gedecoreerd moet zijn geweest. De meeste vloeren zijn zonder enige bekleding teruggevonden. Slechts af en toe is er nog een stuk marmeren bekledingsplaat *in situ* aangetroffen, zoals in het eerder beschreven koud water bad. Het

antwoord op deze vraag werd eigenlijk al in 2020 gevonden tijdens de opgraving van een serie later aangelegde bassins op de zuidwest hoek van het hoofdgebouw (afb. 2, ruimte 60). In een van de bassins werden een grote hoeveelheid marmerfragmenten aangetroffen, over het algemeen grotere stukken dan de eerdere gevonden fragmenten in de kelderruimte. Deze stukken waren echter duidelijk verbrand of

Afb. 11. Verbrande marmerresten uit de bassins op de zuidwest hoek van het hoofdgebouw

Afb. 12. De marmeren sculptuur in de vorm van een levensgrote hond ontdekt door Matteo Merlino (rechts) en gefotografeerd door René Gerritsen (links)

Afb. 13a-b. De marmeren hond en opgravingshond Giulio in dezelfde pose

aan grote hitte onderhevig geweest (afb. 11). Het betreft hier het onmiskenbare resultaat van marmerverbranding, een fenomeen dat in de middeleeuwen systematisch plaatsvond in de Romeinse steden met als doel kalk voor cement en pleister te produceren. Hiervoor was vooral het witte kalkrijke marmer geschikt. Het gekleurde marmer waarvan ook in onze villa veel stukken zijn gevonden, was hiervoor niet geschikt, maar werd waarschijnlijk voor het gemak op een grote hoop gegooid en samen met het witte marmer verhit. Van het witte verbrande marmer hebben wij nog enkele kleinere stukjes teruggevonden en daarnaast, als topvondst van deze campagne, een goed bewaarde grote sculptuur in de vorm van een levensgrote hond (afb. 12). Het stuk werd

gevonden tijdens het verdiepen van de grond ten oosten van de bassins waarvan er een in oostelijke richting verzakt was. Het vermoeden dat hier een ondergrondse ruimte lag waarin het bassin kon wegzakken, was reden voor de opgraving van dit deel. In plaats van direct een antwoord te vinden voor die verzakking, stuitten wij op een groot, afgerond stuk marmer dat bij verdere blootlegging de gekromde rug van een liggende hond bleek te zijn. Spijtig genoeg ontbreekt de kop die mogelijk al in de kalkoven was beland, maar de sculptuur is van een onmiskenbare goede kwaliteit. Het toont een teefje met gecoupeerde staart, waarschijnlijk een jachthond, gelegen op een ovaalvormige basis waarvan de verticale zijkant is voorzien van rondom lopende horizontale

Afb. 14. Overzicht van de bassins op de zuidwest hoek van het hoofdgebouw en het dieper liggende loopniveau

inkeping (afb. 13a-b). Zowel de uitvoering, stijl en de vorm van de basis geven een datering in de eerste helft van de 2de eeuw, de periode van keizer Hadrianus en ook die van de bloeiperiode van de villa. Na lichting van de loodzwarte sculptuur, zo'n 60-70 kilo, werd het omringende vlak verder verdiept en bereikten wij een nieuw loopniveau bestaande uit talloze kleine ceramiekfragmenten vermengd met tufbrokjes en kiezels (afb. 14). Het loopniveau was op zijn beurt aangelegd op de tufbodem van de heuvel, maar bedekte tevens een vijftig centimeter breed drainagekanaal dat zich onder de bassins voortzet, uitgehakt in de tufbodem en oost-west georiënteerd. Het kanaal zit boordevol met schervenmateriaal, maar dat zal vanwege tijdgebrek pas volgend seizoen kunnen worden opgegraven en geanalyseerd.

Op het niveau werden twee goed bewaarde middeleeuwse skeletten aangetroffen (afb. 15), een langs de noordzijde, parallel aan een omgevallen pijler op hoger niveau (graf X) en

een parallel langs het grootste bassin (graf T). Bij de rechterknie-schijf van skelet T werd een minuscule klein bronzen muntje gevonden uit de late Oudheid (4de eeuw na Chr.). Normaal gesproken zou dit een dateringsindicatie voor het skelet zijn, maar in dit geval is het voor de hand liggender dat het muntje het loopniveau dateert. Even verderop, werd bij de schoonmaak van het loopniveau, een soortgelijk muntje gevonden met eenzelfde datering.

De uitbreiding van het grafveld

De eerder genoemde skeletten X en T lijken, gezien de diepte waarop zij zijn gevonden, de oudste skeletten te zijn die in dit deel van het veld zijn aangetroffen. Tijdens de campagne van 2020 werden rondom de bassins nog veel meer graven gevonden met daarin ruggelings en met gestrekte benen neergelegde doden waarvan het merendeel met de armen gekruist op het bovenlichaam (afb. 14 en 15). De afwezigheid van bijgiftens bemoeilijkt het dateren van de graven, maar chemische analyse van een

Afb. 15. Overzicht van de zone rondom de bassins waar talloze graven zichtbaar zijn

drietal skeletten gaf eerder een ruime datering tussen de 6de en 11de eeuw na Chr. Verder onderzoek in dit deel van het opgravingsveld leidde tot nog veel meer graven, zowel in een aparte ruimte van de villa (afb. 16, ruimte 53) als bovenop muren en meer verspreid in het terrein. In 2019 waren er al twee, elkaar deels overlappende, skeletten gevonden maar dit fenomeen werd deze campagne her en der geëvenaard, soms door wel drie boven elkaar begraven doden in één grafkuil. Daarnaast werden er ook halve skeletten gevonden en losse skeletonderdelen die opzij geschoven leken of juist samengepakt bij elkaar lagen. Het totale aantal opgegraven skeletten bedraagt intussen meer dan 50, maar dit aantal zal zich gezien de dichtheid van de graven zeker nog uitbreiden. De ruime chemische datering van de drie skeletten wordt met een dergelijk groot aantal ook wat geloofwaardiger. Het vormt een

directe aanwijzing dat we hier met een vroeg middeleeuwse gemeenschap te maken hebben waarvan diverse generaties in en tussen de villaresten werden begraven. Dat de villa in die periode grotendeels buiten gebruik was, is duidelijk doordat de doden letterlijk tussen het puin van de villa liggen. Aan de andere kant rijst de vraag of de betreffende gemeenschap niet dezelfde is die verantwoordelijk was voor het verbranden van het marmer en die het, gezien de rommelige aanleg van het grafveld, niet zo nauw nam met de plek waar de doden ter aarde werden besteld. Dat de villa ook in de middeleeuwen nog gebruikt werd, misschien zelfs voor bewoning, is niet geheel uit te sluiten. Diverse ruimtes vertonen bouwactiviteiten die getuigen van slordig hergebruik in later periodes en daarnaast is er verspreid tussen de villaresten ook middeleeuws aardewerk aangetroffen.

Afb. 16. Aparte ruimte 53 met nog meer graven

Een voorbeeld van verdere middeleeuwse activiteiten biedt de verdieping langs de westmuur van ruimte 14. De cementen ondervloer (afb. 17) bleek hier verdwenen zodat er een sleuf langs de muur kon worden gegraven om beter zicht te krijgen op het kleine venster in de muur dat licht gaf aan de kelderruimte 57. Na verwijdering van de verstoorde grond stuitte wij hier op de gelige tufbodem. Daarin bleek een groot rond gat met loodrechte wanden te zijn gegraven, 80-90 centimeter in doorsnede en een halve meter diep. Dat het hier om een later fenomeen gaat, bleek uit de doorgehakte cementen fundering van de begrenzende muren van de ruimte. De functie is niet af te leiden uit de vondsten. Mogelijk gaat het hier om een middeleeuwse opslagplaats.

Het onderzoek van de helling

Het onderzoek van de helling en van de terrasmuur aan de onderzijde daarvan, werd al direct bij aanvang van de campagne gestart omdat de graafmachine hier werd ingezet voor de verwijdering van de ergste plantengroei

alsook voor de aanleg van een breed en veilig pad langs de onderzijde (afb. 18-19). Daarbij stuitte de machine op het vervolg van de terrasmuur in noordelijke richting. In tegenstelling tot het zuidelijke deel van deze muur, die daar vanwege het in zuidelijke richting sterk aflopende niveau van de tufbodem een hoogte van ruim 1.50 meter vertoont, bestaat het noordelijke deel uit niet meer dan twee of drie op elkaar gestapelde rechthoekige tufstenen blokken. Het merendeel daarvan bleek tevens te zijn verstoord en in recente tijden te zijn omgetrokken. In een onopgemerkt moment werden de omgetrokken tufblokken door de graafmachine van hun plek gehaald, verzameld en keurig in een rijtje neergelegd (afb. 19). Hoewel nuttig voor het onderzoek naar de haksporen en de maatvoering van de individuele blokken, was dit een klein minpuntje in het onderzoek.

Na meer dan zes weken keihard gewerkt te hebben met een tot op het einde toe enthousiast gebleven ploeg, ondanks de extreme en afmattende hitte, was het op 14 augustus tijd

om het veld weer af te dekken. Er werd nieuw vilt aangeschaft ter vervanging van het al één keer hergebruikte vilt: 15 rollen van elk 50 x 2 meter, goed voor 1.500 m². En zo werd met de laatste krachten van de lokale jongens (zie achterkaft) het gehele veld weer afgedekt in afwachting van het nieuwe graafseizoen van de zomer van 2022.

Afb. 17. Aanwijzingen voor middeleeuwse activiteiten langs de westmuur van ruimte 14 (links); rechts kelderruimte 57

Afb. 18. De schoonmaak van de helling onder de villa door de graafmachine

Evenals de opgraving van 2019 en 2020, was die van 2021 indrukwekkend. Op diverse punten werden de dieper veronderstelde niveaus bereikt, de plattegrond van de *pars urbana* werd op fundamentele plaatsen aangevuld, er werden enkele topvondsten gedaan en het middeleeuwse grafveld werd op spectaculaire wijze uitgebreid tot meer dan 50 graven. Het zijn onmiskenbare redenen om nog een vierde campagne aan dit enorme villacomplex te wijden. De aandacht zal daarbij gaan naar de nog niet onderzochte delen ten zuiden en ten westen van de *pars rustica*. Ook zal een poging worden gedaan om de met

Afb. 19. Alle blokken in een keurig rijtje geherpositioneerd langs het nieuwe pad

puin opgevulde tunnels in het noorddeel van de villa op te graven zodat daar duidelijkheid ontstaat over de ondergrondse ruimte. Maar ook het grafveld zal nog verdere worden

onderzocht. Kortom, er is nog genoeg te doen. De eerste studenten hebben zich al aangemeld en de voorbereiding zijn al weer in volle gang.

COLUMNIST TE GAST

BEESTENBOEL: DE KATTENKANT

Nina Gerritsen

De afgelopen decennia van Satricaanse opgravingen zijn ook verbonden door verhalen over moderne dieren. Legio honden en katten passeren de revue. Zo kennen we allemaal natuurlijk de trouwe drievoeter Buzzo, als kitten uit een boom in Le Ferriere gered en nu al jaren intens gelukkig bij Marja en Marijke.

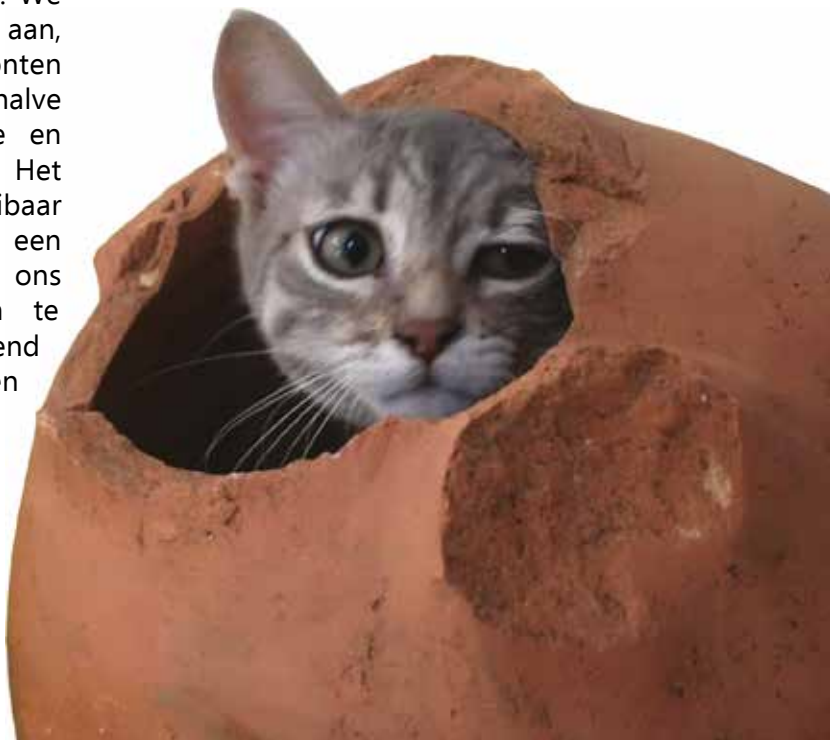
In 2011 was daar Bacchus, die wij aangereden troffen langs de weg naar Borgo Montello. Na weken herstel in de hoek van ons lokaal, in zijn eigen gestoffeerde vondstkistje (K1/2011), werd Bacchus geadopteerd door onze fotograaf René. Via schimmige immigratiekantoorjes en corrupte dierenartsen kreeg Bacchus een heus paspoort en kon hij mee naar Koog aan de Zaan.

Het jaar hierna was ons lokaal ineens wel erg leeg en stil. We poogden deze leegte te vullen met fauna die wel voorhanden was: het werden wandelende takken. We schaften een fantastisch terrarium aan, lazen ons eindeloos in in de gewoonten van deze diertjes en zochten de halve wijngaard af naar de juiste verse en groene blaadjes om ze te voeren. Het mocht niet baten. Ze waren aaibaar noch gezellig. Daarnaast besloot een bijna buitenaards witte spin zich in ons zorgvuldig opgebouwde terrarium te nestelen, en daar een paar duizend doodenge krioelende nakomelingen uit te broeden. Toegegeven, dit was niet de schuld van de Takkies, maar het droeg niet echt bij.

De jaren hierna waren ook angstvallig leeg op kattengebied. Nero, de zwarte kater van de burens, bezocht zo nu en dan de school maar was te grillig en te onafhankelijk. Maar! Daar was ze, in 2020. Gepiep op

de opgraving bleek bij een allerschattigst minuscuul poesje vandaan te komen. Sokje werd ze gedoopt, liefdevol verzorgd en vertroeteld in de school. Via auto's en treinen belandde Sok in Groningen, dankzij (wederom een) Renée. Drie Satricaanse katten, wonende in ons koude kikkerland.

Zouden ze elkaar herkennen bij een ontmoeting? Misschien toch de Italiaanse achtergrond opmerken, elkaar vinden als expats in den vreemde? Opgelucht, eindelijk anderen om je bij te beklagen over de kwaliteit van Hollandse kattenbrokjes? Na deze zware coronajaren verdienen óók de dieren een reünie. We stellen dan ook voor om de Satricum-dag van 2023 uit te breiden met huisdieren, mits ze een Italiaanse achtergrond hebben natuurlijk. En de wandelende takken vooral thuis te laten.

IN MEMORIAM

DEMETRIUS WAARSENBURG

Tot onze grote ontsteltenis en verdriet is op 10 september j.l. Demetrius Waarsenburg onverwachts overleden aan de gevolgen van slokdarmkanker. Met hem verliezen we een goede vriend, een trouw lid van de vereniging, en niet in de laatste plaats een grote fan en kenner van Satricum.

Als Leidse archeologiestudent trok Demetrius in 1985 voor het eerst naar Satricum, om opgravingservaring op te doen. Wat begon als een stage, groeide voor Demetrius uit tot een grote passie waar hij zich met hart en ziel in verloor. Hij studeerde op Satricum af, en vele jaren keerde hij er terug om de opgravingsstaf ter zijde te staan met het interpreteren van sporen en vondsten.

Begin februari 1994 promoveerde hij op de Noordwest Necropool van Satricum,

aan de Universiteit van Amsterdam. Zo was Demetrius met zijn scherpe geest, ontoombare energie en grote vermogen om verbanden te leggen, vlak voor zijn 30ste doctor. Cum Laude prijkt op zijn bul.

Tot op het laatst voelde hij zich nauw betrokken bij het Satricum-project: zijn vele voordrachten op onze befaamde Satricum-dagen deed hij altijd met verve.

Zijn onderzoekende geest maakte hem ook avontuurlijk. In Satricum was hij de aanvoerder van vele ondernemingen: zo ontvouwde hij ons eens, op een avond in de late zon, met een lach om en een sigaret in zijn mond, zijn plan om een vlot te bouwen en de (op dat moment) volstrekt onbevaarbare rivier de Astura af te varen naar zee. Uren lagen wij op het strand bij de monding van de rivier met een picknickmand op hem te wachten.... tot later bleek dat de reis niet

meer dan 50 meter had geduurd, i.v.m. onvoorziene calamiteiten met vlot en gewas.

Een stereotype student of ook archeoloog was Demetrius zeker niet. Hij was in feite veel meer geïnteresseerd in religie en mystiek, ook uit latere tijden: kruisridders, tempeliers, rozenkruisers, vrijmetselarij, daar stond zijn toen al uitgebreide boekenkast mee vol. Demetrius was een scherp denker, die snel grotere verbanden wist te leggen en altijd open stond voor minder gangbare theorieën, of voor (pseudo)-wetenschappers die buiten de gebaande paden traden. Een gangbare mening liet hij zich niet opdringen – hij bepaalde zelf wel wat aannemelijk was of niet. En hij was geraakt door de romantiek van de negentiende eeuw, toen archeologen nog echte avonturiers waren: hij zou zich er thuis gevoeld hebben.

Ondanks dat Demetrius later zijn weg vond in de mystieke godsdiensten en tot op het laatst een zeer succesvolle praktijk in de hypnotherapie runde, hield hij de banden met de archeologie aan. Zo was hij jarenlang voorzitter van het bestuur van het internationale tijdschrift over mediterrane archeologie, beter bekend onder de afkorting BABESCH en onafletend geïnteresseerd in ons mooie Satricum-project.

Zijn luisterend oor en inlevingsvermogen voor degenen voor wie het leven tegenzat, zijn analytische gesprekken, dynamiek, warmte en vriendschap zullen wij allen zeer missen.

Namens het bestuur,

Marlies Kleiterp

Demetrius en Esther Baarends na de tocht over de Astura in 1985

Leven Dood Leven Zijn

HET BESTUUR STELT ZICH VOOR

SANNE VEENENBOS

bestuurslid

In de zomer van 2007 ging ik voor het eerst mee naar Satricum. Met een bachelor in Algemene Cultuurwetenschappen stroomde ik in bij Archeologie. Ik ging mee op veldwerk, en ben vervolgens tot mijn afstuderen niet meer weggegaan. Het was een avontuur.

De hang naar avontuur, naar nieuwe ervaringen loopt als een rode draad door mijn leven. Dat weerspiegelt zich in een mozaïek van interesses en activiteiten zoals concerten bijwonen, genieten van opera's en symfonieën, windsurfen op IJburg, vrijwilliger zijn bij Pianofest, een groot hart voor de Dieren, roeien aan de Amstel, etsen, zeefdrukken, een trektocht maken door de Himalaya, door het Atlas gebergte, en elk jaar de verwondering van de Zwitserse Alpen.

Ook in 2007 was het de nieuwsgierigheid naar nieuwe ervaringen die mij voor het

eerst naar Satricum bracht. Mijn weg naar de archeologie had een voorgeschiedenis van een brede cultuurhistorische belangstelling. Die uitte zich tijdens mijn bachelor Algemene Cultuurwetenschappen in het eindeloos volgen van keuzevakken in Erfgoedstudies, Kunstgeschiedenis, Museumstudies, Geschiedenis, Europese studies, en uiteindelijk Archeologie. Bij archeologie bleef ik hangen en vond ik verdieping. Maar... zonder veldwerk, (nog) geen echte archeoloog.

Voor aanvang van de zomer, tijdens een introductiebijeenkomst van veldwerk op de Universiteit van Amsterdam, vertelde Marijke dat studenten in Satricum alles leren op het gebied van veldwerk – van opgraven tot veldtekenen, van verslaglegging tot materiaalverwerking. Het werd Satricum.

En inderdaad, in Satricum leer je als student de veelheid van aspecten van het opgraven. Het allereerste begin was in de put bij

Vlnr: Marleen, Marijke en Sanne tijdens de campagne in 2007

Marleen Termeer: opgraven, (dag)meten, veldtekenen en verslaglegging. Dé Steures gaf de waardevolle lessen in het tekenen van de scherven. Jeltsje Stobbe kende elke scherv van de opgraving en wist alles te vertellen over inclusies en uit welke bergen de klei kwam. En Marja Luteijn ontfermde zich over de restauratie van alle kwetsbare materiaal dat dat jaar uit de graven werd opgegraven.

Buiten het feit dat het leerzaam was, heeft Satricum die bijzondere sfeer waar al in zovele nieuwsbrieven over gesproken is: de koude douche om 5:30, de aangewandelde opgravingshonden 'Bambi' en 'Stinky,' uitgeteld hangen in de hangmat, de woensdagmiddag-excursies, lekker eten, een momentje voor jezelf op het rokersbankje, een caffè in de bar, de heerlijke hitte, dansen, plezier, en op slag verliefd worden op je grote liefde.

Vanaf 2007 ben ik nog een aantal keer in

Satricum geweest. In de campagne van 2010 heb ik tijdens de siësta's mijn scriptie afgeschreven en daarmee mijn master afgerond. Bij Patricia Lulof schreef ik een multidisciplinaire studie over cultureel eigendom naar aanleiding van archeologische objecten zonder duidelijke (opgravings) herkomst.

Na mijn afstuderen ben ik een andere richting ingeslagen. Momenteel werk ik bij het Nederlands Instituut voor Zeeonderzoek, een Europees gefinancierd onderzoeksproject op Texel, als projectmanager. In die rol heb ik bij meerdere kennisinstellingen reeds miljoenen onderzoeksgeld beheerd. Die opgedane cijferkennis leek mij een goede kwalificatie om mij in te zetten als penningmeester van onze Vereniging Vrienden van Satricum. Juist omdat ik in mijn werk totaal iets anders ben gaan doen, is het zo waardevol om via de vereniging betrokken te kunnen blijven bij Satricum.

NIEUWS

VAN HET BESTUUR

Nieuwe leden

In 2021 registreerden wij 125 leden, 7 Mater Matuta Leden leden en 7 Vrienden voor het Leven.

Overleden

Tot ons grote verdriet hebben wij afscheid moeten nemen van ons trouwe lid, oud-Satricum-gediende en goede vriend Demetrius Waarsenburg. Elders in deze Nieuwsbrief kunt u over hem lezen.

Gulle giften

In 2021 heeft de vereniging meer dan ooit vele extra's ontvangen, waarvoor zeer veel dank! Wij zullen u op de hoogte houden van de bestedingen. Ook ontvingen we een legaat, en wel van Demetrius Waarsenburg. Goed om te vermelden dat Demetrius voorstelde dat een deel(tje) van zijn legaat besteed zou worden aan een borrel op hem en Satricum, in café Zeppos voor alle leden. We houden dat graag tegoed voor volgend jaar.

Onderzoeksnieuws

In 2021 verscheen de publicatie: M. Gnade & M. Revello Lami (eds.), *Tracing Technology. Forty Years of Archaeological Research at Satricum*, Peeters Leuven 2021. Het gaat om een verslag van een internationaal congres dat in 2017 op het Nederlands Instituut in Rome werd

gehouden en waaraan de Vereniging Vrienden van Satricum financieel heeft bijgedragen.

Nieuws uit de provincie Latina

Marijke Gnade is momenteel druk in gesprek met de nieuwe bewindslieden van de gemeente Latina om het antieke Satricum tot een officiële erfgoedsite te maken. Behalve Satricum speelt de rivier de Astura, fundamenteel voor de ontwikkeling van de nederzetting in de Oudheid maar ook in recentere tijden, hierin een belangrijke rol.

Nieuws uit Satricum

Behalve Marijke zelf, spant ook Antonio Santarelli, de landeigenaar die Satricum zo'n warm hart toedraagt en ons al vele jaren steunt op materieel en immaterieel gebied, zich in om onder de aandacht te brengen bij regionale- en rijksoverheden. Speerpunt is daarbij de Romeinse villa.

Satricum in 2022

In de zomer van 2022, 45 jaar na de eerste Nederlandse Satricum-opgraving, zal een extra lange opgravingscampagne worden gehouden. De focus zal wederom liggen op de Romeinse villa en het middeleeuwse grafveld. Het is het laatste jaar dat het Amsterdams Universiteitsfonds het project financiert.

OVER DE AUTEURS

Dr. Daniel Soliman

is egyptoloog en als conservator van de Egyptische collectie werkzaam in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Prof. dr. Cécile Evers

is hoofd van het Departement Oudheid aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en hoogleraar Romeinse archeologie aan de Université Libre de Bruxelles. Ze leidt opgravingen in Alba Fucens (Abruzzo).

Prof. dr. Marijke Gnade

is bijzonder hoogleraar Archeologie van pre-Romeinse culturen in centraal Italië aan de Universiteit van Amsterdam en leidt voor deze universiteit de opgravingen in Satricum.

Nina Gerritsen

doet de master archeologie aan de UvA en is sinds 2011 verbonden aan het Satricum-project.

COLOFON

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt eenmaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum en over de Vereniging Vrienden van Satricum.

ISSN: 0920-9912

Redactie

Selkit Verberk, Marijke Gnade

Redactieadres

Selkit Verberk
Pieter Lieftinckstraat 49
1067 VW Amsterdam

Vormgeving

Loes Opgenhaffen

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De vereniging kent verschillende lidmaatschapskosten vanaf €25 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd, ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricum-dag en vrije toegang tot de Satricum-dag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Raadpleeg onze website **www.satricum.nl** voor meer informatie over de verschillende lidmaatschappen, of neem contact op met het secretariaat.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel. 06 53651604
<i>Secretaris</i>	drs. E. Vesseur
<i>Penningmeester</i>	drs. S. Veenenbos
<i>Bestuursleden</i>	prof. dr. M. Gnade drs. L. Opgenhaffen drs. S. Verberk drs. A. Jansen mba

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
1ste Jan van der Heijdenstraat 148 III
1072 VD Amsterdam
tel. 020 679 27 93
e-mail satricum@planet.nl
ING: NL09 INGB 0006 945931

Het voltallige team van de 2021 campagne

